

Ellenség vagy barát?

Az Annales-iskola, a filozófia és a kortárs tanulságok

TAKÁCS ÁDÁM

„L’histoire étant le cours entier du monde, on y retrouve tout ce que la philosophie distingue dans le cours du monde.”¹

Paul Veyne

A helyzet, amely ennek az írásnak a kiindulópontját alkotja, s mely a háttérből meghatározza majd az itt elvégzendő további elemzések hangvételt is, már eleve figyelemre méltó és önálló vizsgálódást érdemelne. Arról a tényről van szó, hogy egy ideje a „történelemfilozófiainak” nevezett gondolkodás- és elemzés mód szinte teljesen eltűnni látszik a történelemre vonatkozó elméleti kérdésfelvetések horizontjáról. A történelem nemcsak hogy nem számít kitüntetett problémának a mai filozófiai kutatásokban, de a történelemfilozófia kérdése maga is mintha csak radikálisan megváltozott formában jelenne meg a kortárs irányzatok palettáján. Ez a helyzet ugyanakkor önmagában véve is figyelemreméltó, mert bizonyosan nem szokványos, hogy a filozófia önként lemondjon egy olyan problematika tárgyalásáról, mely jelentős bölcséleti hozadékkal és a filozófiai tárgyalás hosszú történeti hagyományával rendelkezik. Maga a szóban forgó tény azonban kétségtelennek látszik, s a történelemre vonatkozó bizonyos teoretikus autoritás megszűnésében, az elméleti kérdések átalakulásában és a történelem filozófiai jelentőségének megítélésében beállt változásban ölt testet. Ahhoz azonban, hogy teljes horderejében felmérhessük e változás jelentőségét, részletesebben kell megvizsgálunk ezt az újabban kialakult helyzetet.

A történelemfilozófia „vége” bizonyosan nem jelenti azt, hogy a filozófiai gondolkodás felszámolta volna a történelemhez fűződő intim viszonyát. Épp ellenkezőleg – manapság talán jobban, mint bármikor –, a filozófia erősen „historizált” diszciplínaként mutatkozik meg. Ez a jellegzetesség a filozófiatörténetnek juttatott kitüntetett szerepben érhető tetten, mely a legtöbb kortárs filozófiai kérdésfelvetés egyik elsődleges vonatkoztatási keretét alkotja. Ennyiben a történelem ténye és léte előfeltételezett és felhasznált számos filozófiai kutatásban, még ha a történelem filozófiai használatára vonatkozó

¹ Veyne 2011: 94.

elméleti reflexiók nem tartoznak is a jelenkori filozófusok elsőrendű témái közé.² Mindez pedig oda vezet, hogy bár a filozófusok valójában foglalkoznak a történelemmel, ez a használat csak kevéssé érintkezik azokkal a használatokkal, melyek dominánsak a mai történelem- és humántudományok területén.³

Ugyanakkor a tény, hogy a történelemfilozófia elveszteni látszik vonzerejét a mai filozófiai kutatások számára, semmiképp sem jelenti ez utóbbiak teljes érzéketlenségét a történelem kérdésköre iránt. Kétségtelen, hogy a filozófusok egy része továbbra is érdeklődik a történeti valóság és a történeti megértés problémái iránt. Ezek az erőfeszítések azonban ma egészen más módszertani és tematikus irányvonalak mentén zajlanak, mint korábban. Kissé leegyszerűsítve a kérdést elmondható, hogy míg a történelem korábbi, olyan már klasszikusnak számító 20. századi filozófiáiban, mint Raymond Aroné, Jean-Paul Sartre-é vagy Louis Althusseré⁴ – hogy csak a francia kontextust hozzuk szóba – a konkrét történeti munkákra való esetenkénti hivatkozások csupán illusztrálni látszottak azt, amit e filozófusok mintegy eleve tudni véltek a történelem természetéről, a helyzet mára teljes egészében megváltozott. Elég, ha csak magunk elé idézzük azoknak a vállalkozásoknak a természetét, melyek leginkább meghatározzák a jelenkori történelemre vonatkozó elméleti diskurzusokat például Michel Foucault-nál, Reinhart Kosellecknél, Hayden White-nál és Paul Ricoeur-nél,⁵ s azonnal konstatálhatjuk, hogy számukra a konkrét és nevesített történeti gyakorlatok tekintetbevétele, s esetenkénti alkalmazása lényegi elemét képezi a történelem elméleti megközelítésének. Olyannyira, hogy e vállalkozásokat nem volna túlzás inkább a „történetírás filozófiájaként”, mintsem történelemfilozófiaként jellemezni. Szigorúan véve éppen a történelemre vonatkozó elméleti diszpozíció e radikális megváltozásában, vagyis az elméleti kérdésfelvetések történeti–történeti gyakorlatoknak való megfeleltetésében érhetjük tetten a hagyományos történelemfilozófiai gondolkodásmód leáldozását. Másként mondva, úgy tűnik, hogy ma a történelemre vonatkozó egyetlen koherens filozófiai elmélet sem tarthat számot elismerésre és érvényességre, ha elgondolásait nem egyezteteti vagy legalábbis konfrontálja a történeti eljárásokkal és a történeti kompetenciával. Hiba volna azonban e változásokban csupán valamiféle ismeretelméleti fordulatot látni. Inkább a történeti tudás és

² A filozófiatörténet-írás kérdéseit természetesen számos mai munka tárgyalja, ám ezek csak ritkán mennek túl a belső módszertani kérdésfelvetéseken. Údító kivételként lásd Rockhill 2010 és a Boros Gábor által újabban kezdeményezett kutatást: Boros 2013.

³ E kérdéskörrel lásd például az *Annales* folyóirat „Histoire et philosophie” című tematikus számát: *Annales* 2009.

⁴ Vö. Aron 1938; Sartre 1960; Althusser 1972.

⁵ Vö. egyebek mellett: Foucault 2001; Koselleck 2003; White 1997; Ricoeur 2000.

gondolkodás rendjében lezajló változásról van szó, melyen keresztül lehetővé válik a történeti jelenségek újfajta elméleti megragadása és értelmezése.

E bevezető megjegyzések zárásául mindenképpen fel kell vetni a kérdést, hogy vajon a történészek maguk milyen szerepet játszhattak az ismertetett helyzet kialakulásában. Anélkül, hogy a történetírást tennénk meg az új elméleti konjunktúra kialakulásának motorjául, annyi bizonyosan elmondható, hogy a történettudomány utóbbi félévszázadának fejlődése döntő módon befolyásolta a filozófusok elbizonytalanodását saját diszciplinájuk képességeit illetően, valamint azt, hogy a filozófia egyre inkább a történetírás közelében keresi és találja meg saját, történelmet illető kérdésfelvetéseinek bázisát. Mintegy ötven évvel ezelőtt Michel Foucault Jean-Paul Sartre-ral folytatott vitájában már felhívta a figyelmet arra a szakadásra, amely véleménye szerint a „Történelem filozófiai mítosza” és a történészek által gyakorolt történelem között feszül.⁶ Foucault szerint az előbbi, vagyis a „filozófusoknak való történelem” abból a tudatlanságból fakad, amellyel a filozófia művelői egyebek mellett a történelem diszciplinájára tekintenek. Ha ez a megjegyzés kissé sommásnak tűnik is, annyi mindenképpen megállapítható, hogy a történettudomány, s ezen belül a történeti tárgyak, területek, megközelítések, módszerek, elméleti és gyakorlati felvetések utóbbi öt-hat évtizedben lezajló páratlanul gazdag és szerteágazó fejlődése joggal bizonytalaníthatta el a történelem iránt érdeklődő filozófust. Mert azzal a kérdéssel szembesíthette, hogy a történelemről való tudás vajon megszerezhető-e pusztán filozófiai reflexió vagy elméleti felkészültség segítségével, és nem sokkal inkább tudományos kompetencia eredménye-e. Ennyiben nem csodálkozhatunk, ha a 20. század vége felé a történelem és a történetiség értelmére vonatkozó filozófiai megközelítések fokozatosan lemondtak megalapozó és normaadó igényükről a történeti szakértelem produktivitásával szemben.

Ezen a kérdéskörön belül maradván jelen tanulmány két célt tűz ki maga elé. Egyrészt azt, hogy filozófia és történetírás viszonyának alakulását francia kontextusban és az Annales-iskola esetében mutassa be némileg vázlatosan. Ez a kontextus jelentős, nemcsak a francia filozófiai hagyomány történelem iránti sokszínű és időnkénti erőteljes elkötelezettsége miatt,⁷ hanem mindezekelőtt azért, mert a múlt század második felétől kezdve az Annales-iskola volt az a történetírói irányzat, amely kiemelkedő módszertani és elméleti erőfeszítései mellett talán a leginkább törekedett a filozófiai gondolkodással szembeni történeti pozíciók újrafogalmazására. A tanulmány másik célja

⁶ Foucault é.n. [1971]: 274. Megjegyzendő, hogy Foucault itteni, történészekre való hivatkozása Marc Blocht, Lucien Febvre-t és az „angol történészeket” említi.

⁷ E kérdéskörhöz lásd tanulmányomat: Takács 2004.

az lesz, hogy az elvégzett elemzések alapján néhány tanulságot vonjon le a történelemelmélet mai filozófiai lehetőségeit illetően.

A szomszéd és a barát

Az Annales-iskola és a filozófia kapcsolatának elemzése aligha kezdődhet mással, mint hogy szorosabban görcső alá veszünk egy ebben a kontextusban széles körben elterjedt nézetet. Arról van szó, hogy az *Annales* folyóiratot és az erre később épülő történetírói iskolát hagyományosan a filozófiai gondolkodást elutasító, ha nem egyenesen filozófiaellenes irányzatnak szokás bélyegezni. Ebben a szellemben a témát egyébként jól ismerő kutatóktól olyan kijelentések születtek, mint például az, mely az *Annales* folyóiratot egy „pragmatikus és filozófiamentes” orgánumnak jellemzi,⁸ vagy az, mely szerint „az Annales-iskolánál mindenféle történelemfilozófia elutasítását találhatjuk.”⁹ Erre a helyzetre utal az az értelmezés is, mely szerint a 1960-as és az 1970-es évek Franciaországát a filozófusok és az *Annales* történészeinek küzdelme jellemezte.¹⁰ Az alábbiakban igyekszünk kimutatni, hogy ebben a formában ezek a megállapítások nem állják meg a helyüket sem az *Annales* önértelmezése, sem a francia történészek és filozófusok kölcsönös recepciója és értelmezéseik vizsgálata alapján, s valójában egy félreértésen alapulnak.

E félreértés két attitűd és a belőlük fakadó állítások összekeverésén alapszik. Egyrészt kétségtelen, hogy az Annales-iskola kezdettől fogva elutasította a filozófiát és a filozófiai módszereket, ha a történettudomány saját elméleti és módszertani terepének biztosításáról volt szó. És noha még ebben a tekintetben sem vehetünk valamennyi Annales-történészt egy kalap alá – Georges Duby, Pierre Vilar vagy Bernard Lepetit biztosan kivételek –, ebből a szempontból talán nem jogosulatlan az iskola filozófiaellenességéről beszélni. Fernand Braudel maliciózus kijelentése mindenestre sokatmondó: „van rosszabb a filozófusok történelménél, ez a történészek történelemfilozófiája.”¹¹ Ettől azonban különböző kérdés, hogy az *Annales* mérvadó történészei mennyiben tekintettek úgy a filozófiára, mint olyan riválisra vagy éppen rokontudományra, melynek munkája módszertani vagy tartalmi kérdésekben nem csupán érintkezhet a történetírás területével, de esetenként befolyásolhatja is a történész munkáját. E tekintetben, az egyes történészi álláspontok változatosságát figyelembe véve is megkockáztatható, hogy a mérleg inkább a pozitív irányba billen. Más szóval kimutatható, hogy

⁸ Stoianovich 1976: 113.

⁹ Dosse 1987: 54.

¹⁰ Noiriel 2001: 122.

¹¹ Braudel 1997: 146.

sem a folyóirat, sem az Annales-iskola nem zárkózott el a filozófiával való olyan interdiszciplináris kapcsolat elől, mely e tudományterületek határainak és sajátosságainak megkülönböztetésén és tiszteletben tartásán alapul.¹²

Nem kell továbbmennünk Lucien Febvre írásainál, hogy működésében is láthassuk e kettős stratégiát. Hiszen Febvre nem csak olvasta, de történeti szempontból időről időre vehemensen bírálta is egyes filozófusok történelemnek szentelt munkáit. Ennek a kritikai attitűdnek ezek áldozatul különböző mértékben például Oswald Spengler, Étienne Gilson vagy Bertrand Russell történeti jellegű értekezései.¹³ Febvre azonban ezekben a szövegeiben is világossá tette, hogy a filozófia elutasítására nem elvi alapokon, hanem a történeti munkára való felhasználhatóságának szempontjából kerül sor. S ilyen alkalmas használatokra ugyancsak akad példa.¹⁴ Ez vezeti arra, hogy Ernst Cassirer reneszánszról írt munkájának szentelt, igen pozitív hangvételű elemzésében a következő megjegyzést tegye:

„Megértettük: két szellemi képződmény (*esprits*) a filozófiai és a történeti. Két önálló képződmény. De épp ezért nincs szó arról, hogy egyiket a másikra »redukáljuk«. Azt kell elérnünk, hogy miközben mindkettő megmarad saját pozíciójában, ne maradjanak szomszédjuk számára nemhogy ellenségesek, de még csak idegenek sem.”¹⁵

Így aztán azon sem csodálkozhatunk, ha Febvre más írásaiban is erőteljesen törekszik arra, hogy a filozófiát és a történetírást legalábbis kommunikációs helyzetbe hozza egymással. Ez a törekvés mutatkozik meg például a filozófiai művekről az *Annales*-ban írt ismertetéseiben.¹⁶ S kétségkívül ezt láthatjuk viszont Lucien Goldmann *Sciences humaines et philosophie* (A társadalomtudományok és a filozófia) című könyvének szentelt kritikai elemzésében is, melynek kifejezett célja, hogy rámutasson az „egyetértésekre vagy azok lehetőségére” Goldmann és saját pozíciója között.¹⁷ Febvre azonban a programadó cikkeiben sem maradt adós a filozófiának tett gesztusokkal. *Vers un autre histoire* (Más történelem születik) című írásának célját éppen abban jelöli meg, hogy „filozófus barátainkat tájékoztassuk arról, hogyan

¹² Figyelemre méltó, hogy Bernard Lepetit éppen a diszciplináris határok tiszteletben tartásán nyugvó tudományos együttműködésben látta az interdiszciplináris gondolkodás lényegét. Lepetit 1997.

¹³ Febvre 1952b, 1952d, 1954.

¹⁴ Lásd például Febvre 1947b, 1956.

¹⁵ Febvre 1952b: 326.

¹⁶ 1946 és 1956 között Febvre kilenc esetben publikált ismertetést az *Annales*-ban kifejezetten filozófiai művekről. Ismertette többek között Descartes, Engels, Brunschvicg, Bréhier, Henri Lefebvre, valamint Deleuze és Cresson munkáit.

¹⁷ Febvre 1953.

képzeljük el mi, néhányan, 1949-ben, Franciaországban a történész munkáját és általában a történelem szerepét és jövőjét.”¹⁸

Ha Fernand Braudel írásaiban és hozzáállásában nem is fedezhetünk fel a Febvre-ével teljes mértékben rokon vonásokat, a filozófia maradéktalan elutasításáról vagy ignorálásáról nála sem beszélhetünk. Már önmagában is figyelemreméltó, hogy mikor Febvre 1949-ben *Más történelem születik* című cikkét a kor vezető francia filozófiai folyóiratában, a *Revue de Métaphysique et de Morale*-ban közli, Braudel ugyanekkor *L'impérialisme de l'histoire* (A történelem imperializmusa) címmel a nagy presztízsű Francia Filozófiai Társaság előtt tart előadást.¹⁹ Nem tekinthetünk el attól a tényről sem, hogy Braudel később nem habozik előszót írni Émile Callot kifejezetten történelemfilozófiai munkája elé, ahol is a filozófiát a történetírás szempontjából „szomszéd” vagy „rokon” (*voisin*) tudományként jellemzi.²⁰ Braudelnek a történelem elméleti kérdéséről folytatott egyes vitái ebből a szempontból ugyancsak tanulságosak. Megállapítható például, hogy a filozófus képzettségű Georges Gurvitch-csal a szociológiai magyarázatok történetírásban betöltött szerepéről kialakult vitájában nemcsak vitapartnere, de ő maga is gyakran filozófiai érvekre hivatkozik, noha a történelem tisztán filozófiai kezelésmódját mindketten elutasítják.²¹

Filozófia és történetírás kapcsolatát tekintve Braudelnél az egyik leginkább árulkodó jel azonban mégiscsak az, ahogyan az *Annales* folyóiratban 1958-ban publikált korszakalkotónak is nevezhető, *Histoire et sciences sociales: La longue durée* (A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam) című írásában, az antropológia és a szociológia mellett a filozófiát sem hagyja ki a lehetséges vitapartnerek közül. Braudel ugyanis minden jel szerint teljesen tudatában van annak – s látni fogjuk, hogy ebben egyáltalán nem téved –, hogy a „társadalmi idő pluralitását” hirdető elgondolásai a filozófusok figyelmére is számot tarthatnak. Ez magyarázza szövegében a „filozófusoknak” címzett megjegyzéseket, Benedetto Croce, Gaston Bachelard, Gilles-Gaston Granger írásainak említését, akár csak a marxizmusnak és Jean-Paul Sartre történetfilozófiai elgondolásainak juttatott részletesebb figyelmet.²² A történelem elméleti kérdéseinek perspektívájából Braudel a filozófiát legalábbis vitaképes tudománynak tartja. Ebből a szempontból pedig akár sokatmondónak is tekinthetjük későbbi megjegyzését, mely sze-

¹⁸ Febvre 1952e: 484. Magyarul: Febvre 2007: 147.

¹⁹ Braudel 1997: 146.

²⁰ Braudel 1962: 5.

²¹ Lásd e vitát, Braudel 1953, 1969; Gurvitch 1957.

²² Braudel 1958: 728, 749, 750, 751, 752. Magyarul: Braudel 2007: 166, 187, 188, 190.

rint „sohasem emelkedtem az elmélet, a »filozófia« síkjára [...] anélkül, hogy erre ne kényszerültem volna”.²³

Ha az *Annales* későbbi mérvadó személyiségei nem is követtek egységes magatartást a filozófiával kapcsolatban – Jacques Le Goff például kifejezetten elutasítónak, François Furet és Bernard Lepetit kifejezetten nyitottnak mutatkozott²⁴ – annyi biztosan megállapítható, hogy maga a folyóirat sohasem zárkózott el a filozófiával való dialógus elől.²⁵ Ez az attitűd érthető, ha tekintetbe vesszük azokat az alapelveket, melyek köré az *Annales* mint folyóirat és mint tudományos műhely szerveződött. Témánk szempontjából ezek közül három érdemel különös figyelmet.²⁶

A lap kezdettől deklarált interdiszciplináris törekvése kétségkívül olyan jellemző, amely megkönnyítette a filozófusokkal való párbeszédet. És jól lehet a bölcsélet nem tartozott az *Annales* kitüntetett humántudományos célterületei közé, ez nem tette lehetetlenné, hogy a filozófiai kérdések időről-időre a folyóirat szerkesztőinek érdeklődésére tartsanak számot. Erre annál is inkább lehetőség nyílt – s ez a második jellemző –, mert az *Annales* kifejezett módszertani és elméleti érdeklődése nemcsak a történetírói munka feltételeire és lehetőségeire vonatkozó reflexiókat, de a történetírás ismeretelméleti kérdéseinek tárgyalását is napirenden tartotta. Ez persze azzal járt, hogy az *Annales*, fórumot biztosítva az episztemológiai vitáknak, sokszor vehemens bírálatokat is közölt olyan filozófiai pozíciókról, melyeket saját elméleti orientációjának fényében tarthatatlannak ítélt. Végül harmadik jellemzőként azokat az elméleti konjunktúrákat kell említenünk, melyeknek vitáiban – épp az első két jellemző alapján – az *Annales* tudatosan részt vállalt. Nem nehéz felismerni, hogy a 1960-astól az 1990-es évekig tartó időszakban a strukturalizmus, a marxizmus vagy a humántudományok státuszának kérdése olyan vitákat és elemzési felületeket generált, ahol a filozófiai szempontok tekintetbevétele megkerülhetetlennek bizonyult. Ezt a figyelmet pedig az *Annales* folyóirat semmiképp sem spórolta meg.

²³ Braudel 2001: 136.

²⁴ Lásd ehhez: Le Goff 1996: 241–243. Furet-vel kapcsolatban elég, ha filozófiai tájékozottságát is jól kifejező *Les intellectuels français et le structuralisme* (A francia értelmiség és a strukturalizmus) című írására utalunk: Furet 1967 (magyarul: Furet 2007). Lepetit filozófia iránti nyitottságát és érdeklődését szinte valamennyi elméleti jellegű írása tanúsítja, lásd összegyűjtött írásait: Lepetit 1999.

²⁵ Saját számításaim szerint csak 1950 és 1980 között nyolcvannál is több olyan kisebb-nagyobb írás jelent meg az *Annales*-ban, melyek ha nem is mind kifejezetten filozófiai tárgyúak, de filozófiai szempontból is relevánsnak tekinthetők. Ehhez járul még körülbelül hetven, kifejezetten filozófiai munkáról írt recenzió.

²⁶ Itt most nem térünk ki arra, hogy az *Annales* alapításában, illetve Febvre és Bloch történettudósi profiljának kialakulásában milyen szerepet játszott a filozófus Henri Berrel és az általa vezetett *Revue de Synthèse*-zel ápoltt szoros kapcsolat.

Míg az 1950-es években a filozófia jelenlétét az *Annales*-ban elsősorban Febvre és Braudel írásai és vitái jelezték, ez a helyzet a következő évtizedekre gyökeresen megváltozott. A lap innentől nemcsak széles körben szemlélte a strukturalizmus és marxizmus által generált vitákat, de maga is kezdeményezően lépett fel e kérdések elméleti szempontú megvitatásában. Ez egyúttal a filozófiai szempontok tárgyalásának bevonását is eredményezte. Erről tanúskodik például a Claude Lévi-Strauss *La pensée sauvage* (Vad gondolkodás) című munkájáról nyitott tematikus „dosszié” 1964-ben, mely a következő évben is folytatódott.²⁷ Az összeállítás felelőse, a filozófus–irodalmár Roland Barthes szerkesztői előszavában nemcsak azt nyugtázza, hogy a mű vitájára az amerikai antropológus Edmund Leach kivételével elsősorban filozófusok – például Jean-François Lyotard – jelentkeztek, de ezt a fejleményt „jelentősnek és pozitívnak” ítélte.²⁸ Ez a megítélés nyilván elősegítette, hogy a folyóiratban később olyan szerzők közöljenek elméleti írásokat a strukturalista problematika kapcsán, mint maga Barthes és Lévi-Strauss, továbbá Foucault, Todorov, Kristeva, Godelier vagy Greimas.

Nem meglepő módon hasonló helyzetet találunk, ha az *Annales* marxizmusnak szentelt figyelmét vesszük górcső alá. Ennek a kapcsolatnak a tónusát egyébként Braudel a lapban közölt egyik 1963-as megjegyzése már megfelelően megadta: a marxizmus – írja – „számunkra egy olyan problematika, mely ma szükségképpen részét képezi minden komoly történeti elemzésnek [...], ezért noha nem kizárólagosan, de szempontjai mindig érdekelnek bennünket”.²⁹ Ebben a szellemben fogannak azok az írások és összeállítások a lapban, melyek Marx és a marxizmus jelentőségét igyekeznek történeti és filozófiai szempontból mérlegre tenni. Itt egyaránt említést tehetünk Lucien Goldmann vagy Herbert Marcuse írásairól,³⁰ az *Annales* Louis Althusserrel való vitájáról, melyet a történész Pierre Vilar vállal magára,³¹ a marxizmus aktualitását feszegető írásokról, melyekben az egykori Socialisme ou Barbarie csoport tagja, Pierre Souyri viszi a főszerepet;³² az épp aktuális marxista művek és ideológiai viták tematikus ismertetéséről³³

²⁷ Lásd az *Annales* 19. évfolyamának 6. számában a „Débats et combats” rovatot (Barthes 1964; Pividal 1964; Leach 1964); a 20. évfolyam 1. és 3. számának vonatkozó írásait (Lyotard 1965; Piguet 1965; Pividal 1965).

²⁸ Barthes 1964: 1086.

²⁹ Braudel 1963.

³⁰ Goldmann 1960, 1963, 1967; Marcuse 1963.

³¹ Vilar 1973; az írás magyar változata: Vilar 2007.

³² Souyri 1970, 1972, 1983. Souyri számtalan jelentős marxista munkáról írt ismertetést 1970 és 1979 között az *Annales*-ben, melyek nem teljes listája megtalálható itt: Souyri 1975–1999.

³³ Tematikus összeállítás: Rubel et al. 1961; írások a „Notes brèves” rovatban: Batany et al. 1965; Hémarquandier et al. 1966.

vagy akár a Lukács Györgynek és Karl Korschnak szentelt írásról a magyar származású marxista filozófus, Gabel József tollából.³⁴

Az épp aktuális intellektuális konjunktúrákon túl is megállapítható azonban, hogy az 1990-es évekig a filozófia iránti figyelem nem hiányzik az *Annales* érdeklődési köréből. Ilyen például a politikafilozófiai irány, amely már a 1960-as évektől kezdve Raymond Aron, Claude Lefort vagy Marcel Gauchet jóvoltából ismételten megjelenik a lapban. Hasonlóan fontos a tudománytörténeti, tudományfilozófiai orientáció, melynek felkarolásával olyan filozófusok válnak az *Annales* szerzőivé, mint Alexandre Koyré, Thomas Kuhn vagy Michel Serres.³⁵ S végül feltétlenül említést érdemel az antik gondolkodásnak szóló érdeklődés is, mely lehetővé teszi, hogy François Châtelet, Jean-Pierre Vernant vagy Pierre Vidal-Naquet nézetei kapjanak teret egy vagy több írás erejéig a folyóiratban. Szóljon szomszédnak vagy barátnak, a filozófiai hagyománynak és kérdéseknek szentelt figyelem érdemi részét képezi az *Annales* folyóirat tudományos profiljának.

A filozófia használatai

Ha van olyan terület, ahol az Annales-iskola a befogadáson vagy bemutatáson túl is szerepet vállalt filozófiai vitákban, az minden bizonnyal a történeti módszertan és a történeti episztemológia terepén keresendő. Mert még ha teljességgel helyénvalónak látszik is azt állítani, hogy az *Annales* „a tudományos eljárások elsőbbségét hirdette a filozófiai választásokkal szemben”,³⁶ ez nem zárja ki, hogy a tudományos eljárások filozófiai nézeteket implikáljanak vagy részben ilyenekből merítsenek inspirációt. Ebből a szempontból már-már kirívónak tűnik, hogy Marc Bloch *Apologie pour l'histoire ou Métier de l'historien* (A történelem védelmében avagy A történész mestersege) című munkájának megjelenése alkalmából az *Annales*-ban írt tanulmány e művet „egy tudós végtelenül precíz könyveként” jellemzi, melyet a „történelem filozófiai problémáinak” szentelt.³⁷ S noha mindenképpen túlzás volna az *Annales* alapítóinak szándékában kifejezett történelemfilozófiai motivációkat keresni, látni kell, hogy a későbbiekben akad példa ilyen ambíciókra. Az *Annales* második generációjának egyik vezető személyisége, a történész Charles Morazé 1967-ben megjelent *La logique de l'histoire* (A történelem logikája) című műve feltétlen ilyesfajta filozófiai besorolást

³⁴ Gabel 1966.

³⁵ Koyré 1960; Kuhn 1975; Serres 1975.

³⁶ Bourdély–Martin 1983: 210–211.

³⁷ Stengers 1953: 330.

igényel.³⁸ Ezt egyébként a műről az *Annales* folyóiratban közölt ismertető tanulmány maga is megerősíti.³⁹ Morazé ebben a munkájában lényegében a történetiség alapfeltételeinek strukturális feltárására vállalkozik úgy, ahogy ezek a feltételek a történelem különféle humán- és természettudományos kezelésmódjaiban és a nekik alapul szolgáló kulturális mintákban megmutatkoznak. S noha vállalkozásának eredményéről korántsem állítható, hogy bekerülne az *Annales* fő elméleti sodorvonalába, maga a munka filozófiai szempontból mégis figyelmet érdemel.⁴⁰

Filozófiai perspektívából ennél kevésbé ambiciózus, de talán hatékonyabb használatot tükröz azon írások némelyike, melyeket az Annales-iskola következő generációjának tagjai „új történetírás” címszó alatt bocsátottak a tudományos közvélemény elé. A két hetvenes években publikált gyűjteményes munka, a *La nouvelle histoire* (Új történetírás) és a háromkötetes *Faire de l'histoire* (Csinálni a történelmet) nemcsak rendkívüli elméleti újítókészségről tanúskodott, de ezt a történeti munkaterületek széles skáláján tette próbára.⁴¹ Érdekes azonban figyelembe venni, hogy az itt közölt szövegek közül nem egy a hivatkozási bázisa mellett problémafelvetéseiben is filozófiai erőforrásokkal dolgozott. E szövegek közül három idézi meg közvetlenül a filozófia szellemét: Guy Bois és Pierre Vilar írásai témájuk – marxizmus és történetírás – miatt, a harmadik pedig szerzője révén, hisz Michel Serres személyében filozófusról van szó.⁴²

Ám mégsem ezek a szövegek azok, amelyek a leginkább közelítik egymáshoz a történeti és filozófiai eljárások kereteit. A *Faire de l'histoire* kötet Michel de Certeau és Paul Veyne által jegyzett írásai azt a benyomást keltik, mintha a történetírás és filozófia közötti átjárás mindenki más számára is magától értetődő volna.⁴³ Ráadásul ezek a szövegek egy pillanatra sem tévesztik szem elől az *Annales* által hirdetett történetírás legfontosabb témáit és kulcsszeplőit. Így történhet meg, hogy De Certeau a történetírói „műveleteket” egyszerre historiográfiai és episztemológiai szempontból elemző írásában egyazon problematikán belül hivatkozik egyebek mellett Marx, Foucault, Aron, Popper, Gramsci, Bachelard, Habermas, Adorno, Baudrillard, Canguilhem,

³⁸ Morazé 1967.

³⁹ Grappin 1968.

⁴⁰ Morazé könyvét angolra és spanyolra is lefordították, azonban Jacques Revel szóbeli közlése alapján tudom, hogy a munka nem aratott osztatlan sikert az *Annales* akkori történészgárdájának körében.

⁴¹ Le Goff–Nora (dir.) 1974. A továbbiakban ebből a kiadásból idézek: Le Goff–Nora (dir.) 2011; Le Goff–Revel–Chartier (dir.) 1978. A továbbiakban ebből a kiadásból idézek: Le Goff–Revel–Chartier (dir.) 1988.

⁴² Lásd: Bois 1988; Vilar 2011 (magyarul: Vilar 2007); Serres 2011.

⁴³ De Certeau 2011; Veyne 2011. De Certeau szövegének egy későbbi bővített változata magyar fordításban is olvasható: De Certeau 2007.

Barthes, valamint Febvre, Ariès, Labrousse, Braudel, Le Roy Ladurie, Furet, Vilar és Chaunu nevére. De Certeau-nak a történeti és filozófiai kontextusokat ötvöző eljárása tulajdonképpen azt bizonyítja, hogy a történetész problématerületek kijelölése profitálhat a filozófiai elgondolásokból, mert a történelem elméleti kérdéseinek tekintetében sok szempontból azonos orientáció jellemzi őket. Ezt az együttállást azután Paul Veyne „L’histoire conceptualisante” (Fogalomalkotó történetírás) című szövege explicit módon ki is mondja. Veyne alapállása az, hogy a történetész munka alapvetően nem tudományos, hanem „fogalomalkotó” tevékenység, mert a történetész munkája során nem elvekhez és magyarázatokhoz ragaszkodik, hanem elsősorban esetekhez, eseményekhez és folyamatokhoz fordul, melyek azonban megnevezésre és kifejtésre várnak. Ebben az értelemben – állítja – „a történeti erőfeszítés inkább a filozófiai igyekezethez áll közelebb, semmint a tudományoshoz. A történetírás nem annyira magyaráz, mint feltár”.⁴⁴ Összefoglalva, noha eltérő motivációk alapján, mind De Certeau, mind Veyne a filozófia lehetséges történetész használatával mellett teszi le a voksát, mert irányultságuk és elemzési stílusuk tekintetében korántsem látnak áthidalhatatlan szakadékot a két terület között.⁴⁵

Ha Pierre Vilarnak a marxizmus történeti használatáról Louis Althusserrel vitatkozó, s a *Faire de l’histoire* kötetben újraközölt szövege nem egy esetben közvetlenül filozófiai tétek és értelmezések körül forog, akkor érdekes látni, hogy – noha némiképp fordított előjellel – ez a stratégia megjelenik Georges Duby írásában is. Duby ugyanis a szóban forgó kötetben *Histoire sociale et idéologies des sociétés* (Társadalomtörténet és társadalmi ideológiák) címmel közölt szövegében nem csupán Paul Veyne-re hivatkozik elismerően, de ideológiafelfogását bevallottan Louis Althusserrel kölcsönzi.⁴⁶ Ez a hivatkozás biztosan nem nyelvbtlás. Duby más helyütt is világossá teszi, hogy a marxizmus és kortárs francia olvasata kifejezetten ösztönözte a feudalizmus ideológiájának és képzeletvilágának kutatásában. A filozófus Guy

⁴⁴ Veyne 2011: 92.

⁴⁵ A történetírás természetéről vallott elgondolásaikat mindketten nagyobb munkáikban is kifejtették: Veyne 1971; De Certeau 1975. Felmerülhet a kérdés, hogy Veyne és De Certeau mennyiben tekinthetők az *Annales* kötelékébe tartozó történetészeknek. Túl azon, hogy mindketten több tanulmányt is publikáltak az *Annales* folyóiratban, illetve az iskola égisze alatt megjelent gyűjteményes munkákban, az első esetben maga Jacques Le Goff nevezi Veyne történelemfelfogását az „*Annales*-hoz közelálló” gondolkodásnak a *La nouvelle histoire* második kiadásához írott egyik kiegészítésében: Le Goff–Revel–Chartier (dir.) 1988: 34. De Certeau-t pedig az *Annales*-iskolával fenntartott kölcsönös érdeklődés, valamint Pierre Nora és Jacques Revel barátsága kötötte ehhez a körhöz. Ez utóbbiakkal kapcsolatban lásd Dosse 2002: 264–271.

⁴⁶ Duby 2011: 203. Magyar kiadásában: Duby 2007: 402.

Lardreau-val folytatott beszélgetéseiben a marxizmus saját munkáiban játszott szerepét elemezve megjegyzi, hogy Marc Bloch művei mellett Althusser és Étienne Balibar filozófiai munkái segítették leginkább a középkori társadalom gazdasági alapjainak és más meghatározó tényezőinek vizsgálatában.⁴⁷ A filozófia hatását Duby máshol sem rejti véka alá. *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme* (A három rend avagy a feudalizmus képzelete) című munkájában több ízben is Cornelius Castoriadis „képzeletbeli” (*imaginaire*) fogalmát hívja segítségül mondanivalója alátámasztása érdekében.⁴⁸ Ezek a hivatkozások fontosak, egyrészt mert konkrét példákat adnak filozófiai elgondolások történeti használatára, másrészt világossá teszik, hogy Duby-nak mint Annales-történésznek egyáltalán nem kellett véka alá rejtienie filozófia iránti vonzódását. Ezek után nem meglepő, ha azt látjuk, hogy Duby történészi pozíciója maga is meleg filozófiai fogadtatásban részesült.⁴⁹

Ha elmondható, hogy az *Annales* későbbi generációinak munkája nem nélkülözte a módszertani és elméleti erőfeszítéseket, valamint a teoretikus kihívásokra adott válaszokat, akkor az is biztosan állítható, hogy a történelem filozófiai kezelésmódja sem tűnt el az iskola érdeklődési horizontjáról. Elméleti kihívásokban pedig nem volt hiány. Az 1980-as évektől a nyelvi fordulat történettudományos áttörése és ezzel együtt a történeti esemény problematikájának újraértékelése, illetve a mikrotörténelem megjelenése olyan hatásokat produkált, amelyekkel kapcsolatban a filozófiai kérdésfelvetések és válaszok teljes joggal keltették fel a történészek figyelmét. Ebben a kontextusban mindennél igazabbnak tűnik Marc Ferro megjegyzése, mely szerint, „ha a történészi kutatás nem nélkülözheti az elgondolásokat (*idées*), akkor ennyiben mindig közel marad a filozófia területéhez”.⁵⁰

Az *Annales* 1980-as évekre dominánssá váló generációjából főképp Jacques Revel és Roger Chartier írásaiban láthatjuk viszont a történelemelméletnek, s ezen belül a filozófia szerepének szentelt figyelmet. Mindkettőjük elméleti írásait jellemzi a nagyfokú historiográfiai tudatosság, az Annales-iskola saját hagyományának tulajdonított jelentőség, s a kortárs kihívásokra (például Foucault, Hayden White, De Certeau, mikrotörténelem) adandó válaszok nagyfokú módszertani és fogalmi igényessége.⁵¹ Ezek a szövegek esetenként nem nélkülözik azt a kifejezett igényt sem, hogy bizonyos kontextusokban történetírás és filozófia viszonyát tisztázzák.⁵² Az *Annales* szóban

⁴⁷ Duby–Lardreau 1993: 110.

⁴⁸ Duby 1978: 166, 203, 424.

⁴⁹ Lardreau 1993; Serres 1978.

⁵⁰ Személyes beszélgetés Marc Ferróval, 2011. április 30-án, Saint-Germain-en-Laye-ban.

⁵¹ Chartier 1998a; Revel 2006.

⁵² Lásd például Chartier 1998b; Revel 1997.

forgó generációjából azonban mégis Bernard Lepetit az, akinek írásai talán a leginkább közelítik egymáshoz a történetírói és filozófiai szempontokat. Lepetit elméleti törekvései ugyanis nem állnak meg az ismertetés vagy a historiográfiai reflexió szintjén, hanem sok esetben a filozófiai elgondolások közvetlen történeszi használatáról tanúskodnak. Ezt a stratégiát a *Carnet de croquis* (Vázlatfüzet) poszthumusz kötet több szövegében is vizionálhatjuk.⁵³ Ezek a szövegek elmélyült és kifejezett episztemológiai irányultságukon túl nem egyszer konkrét filozófiai erőforrásokat mozgósítanak, hogy elősegítsék a történeti tétek elméleti jelentőségének hatékonyabb kidomborítását. Így kerülnek – Lepetit kezében – Foucault, Ricoeur, Merleau-Ponty, Gadamer, Granger és René Thom elgondolásai új diszciplináris kontextusba, s válnak produktív kiegészítőivé egy a történeti tudás elméletét a történeszi gyakorlat gazdagítása érdekében kamatoztató eljárásnak.⁵⁴

Történetírás filozófiai olvasatban

Tanulmányunk szempontjából nem megkerülhető a kérdés, hogy az *Annales* filozófiával szembeni sajátos nyitottságának kialakulását mennyiben kísérte, netalán segítette elő az iskola teljesítményének recepciója a különböző filozófiai iskolák részéről. Annál is inkább, mert ez a történet számos fontos tanulással szolgálhat. Röviden szólva, ebben a kapcsolatban nem annyira az látszik lényegesnek, hogy mennyiben beszélhetünk a történészek és filozófusok közötti „rivalizálásról”,⁵⁵ vagy „kölcönös félreértésekről”,⁵⁶ mint inkább az, hogy az *Annales* által kialakított történeszi pozíciók fokozatosan filozófiai mércével is mérhető és értékelhető elméleti rangra emelkedtek. Ennyiben az *Annales* filozófiai olvasatainak tanulmányozása választ kínálhat arra a kérdésre is, hogy miért és mennyiben változott meg a filozófusok történetírással szemben kialakított attitűdje a 20. század végére. Az alábbiakban a francia recepció fő csomópontjait mutatjuk be.

Ha igaz, hogy Franciaországban a két háború közötti időszak kedvező tudományos klímát teremtett a történetírás ismeretelméleti kérdéseinek tanulmányozásához,⁵⁷ akkor ez a helyzet hatványozottan jelentkezett az

⁵³ Lepetit 1999.

⁵⁴ Lásd például Merleau-Ponty-nak a reprezentációk és a valóság viszonyára vonatkozó tézisét, amelyet Lepetit visszatérően és bevallottan „posztulátumként” alkalmaz elemzéseiben (Lepetit 1999: 115, 198), vagy az önszerveződés René Thom által kidolgozott matematikai–filozófiai modelljének bevonását várostörténeti elemzéseibe (Lepetit 1999: 170–195).

⁵⁵ Noiriel 2001: 122.

⁵⁶ Chartier 1998b: 234.

⁵⁷ Ezzel kapcsolatban lásd: Castelli Gattinara 1998.

1945 utáni időszakban. A történelem problémái iránt megnövekedett különféle – marxista, egzisztencialista, fenomenológiai – filozófiai érdeklődés egybevágott az Annales-iskola markáns fellépésével. Bloch, Febvre és Braudel ebben az időben napvilágot látott alapvető művei⁵⁸ nemcsak anyagukban, de elméleti pozíciójukban is olyan újításokat vezettek be, melyek joggal keltették fel a filozófusok figyelmét.

Am még ezt a helyzetet figyelembe véve is meglepőnek ítélnéljük, hogy Paul Ricoeur egy 1952-ben elhangzott előadásában a történeti objektivitás és szubjektivitás kérdéseinek tisztázásakor minden további nélkül hivatkozott az Annales-iskola eredményeire.⁵⁹ Ricoeur nem csak a „történetészti mesterség” pozícióját elemezte részletesen Bloch 1949-es műve alapján, s nevezte módszertani „mértföldkőnek” Braudel *Mediterránium* könyvét, de mindezeket közvetlenül filozófiai kontextusba ágyazta. Érvelésében odáig ment, hogy a történeti objektivitás kérdése kapcsán a történetíró elsőbbségét hirdette a filozófussal szemben. Ráadásul írása nem maradt észrevétlen, mert Louis Althusser e szöveg apropóján intézett nyílt levelet Ricoeurhoz a történelem tudományos és „objektivistá” megközelítése mellett érvelve.⁶⁰ E vitát a történész Henri-Irénée Marrou 1954-es *A történeti tudásról* című filozófiai ambíciójú munkája folytatta, mely az *Annales* pozíciójára hivatkozva, de azzal szemben inkább a történetészti szubjektivitás koncepciója mellett tette le a voksát.⁶¹

Mindenesetre e vita ténye jól mutatja, hogy a II. világháború utáni megújuló történetelméleti konjunktúrában az *Annales* szinte kezdettől fogva olyan tényezőként jelentkezett, amely számíthatott a történelem problémáját tisztázni kívánó filozófiai vállalkozások figyelmére. E tényen mit sem változtat, hogy ez a figyelem időnként erősen kritikai jellegű volt. Az ekkor még dogmatikus kommunista Jean-Toussaint Desanti példája jelzi ezt, aki a történelmi materializmus elveinek hiányát kérte számon az Annales-iskola „burzsoá ideológiáján”.⁶² Am ha ehhez hozzávesszük, hogy a kor egyik legjelentősebb filozófusa, Maurice Merleau-Ponty 1954–1955-ös Collège de France-beli előadásaiban Febvre és Braudel korabeli munkáit tartotta érdemesnek arra, hogy a történeti értelemképződés és intézményesülés problémáit elemezze a Hegel és Lévi-Strauss által kínált megoldásokkal szemben,

⁵⁸ Bloch 1949 (magyarul: Bloch 1996); Febvre 1947a, 1952a; Braudel 1949 (magyarul: Braudel 1996).

⁵⁹ Ricoeur 1955 (magyarul: Ricoeur 2004).

⁶⁰ Althusser 1953.

⁶¹ Marrou 1954.

⁶² Desanti 2008: 220–222.

akkor láthatjuk, hogy a filozófusok számára az *Annales* értékelése inkább a méltatás, mintsem a kritika nyelvén szólalt meg.⁶³

Az 1960-as és 1970-es évek *Annales*-repciójának egyik legfigyelemreméltóbb jellemzője, hogy a legkülönbélebb és sokszor egymással élesen szembenálló történetfilozófiai vállalkozások építették be az iskolára való hivatkozást megközelítéseikbe. E történet főhőse kétségtelenül Fernand Braudel. Braudel nemcsak a „hosszú időtartam”, illetve a történeti idő több-rétegű koncepciójával hívta fel magára a figyelmet, de a mediterrán világról alkotott történeti modelljével is, amely egyszerre kínálta a történeti alakulás és történeti univerzalitás új fogalmait filozófiai használatra.⁶⁴ Az azonban már a filozófusok új típusú történeti figyelmének megjelenését mutatja, hogy ezek a történeti kompetencia nevében megfogalmazott elméleti állítások egyre kényszerítőbb erővel tudtak érvényesülni az egyes filozófiai álláspontok kialakításában.

Az *Annales*-iskolára és Braudelre hivatkozó egyik legjelentősebb filozófiai szerző a korszakban Jean-Paul Sartre. Noha a monumentális *Critique de la raison dialectique* (A dialektikus ész kritikája) csak elenyésző részében foglalkozik a francia történész munkájával, ez a használat mégsem jelentőség nélküli, mert Sartre minden jel szerint a saját filozófiai koncepcióját megerősítő, s azzal rokon vállalkozásként tekint Braudel *Mediterránumára*. E munkát nem csupán „csodálatos műként” jellemzi, de a második kötetét kommentálva bemutatni igyekszik, hogy Braudel voltaképpen az emberi praxis és annak materiális környezete közötti átfogó objektivációs viszony modelljét alkotta meg történeti elemzéseiben.⁶⁵ Ennyiben Sartre egy adott korszak emberi praxis alkotta „materiális egységét” kimutatni képes történészként tekintett Braudelre.⁶⁶ Ez utóbbi munkájában kétségkívül saját materialista történetfilozófiájának konkrét megerősítését fedezte fel.

A materializmus szempontja az *Annales* kapcsán megjelent a korszak másik nagyhatású marxista történetfilozófiai vállalkozásában is, melyet Louis Althusser és tanítványi köre kezdeményezett. Az 1965-ös *Lire le Capital* (A Tőkét olvasva) című kötet⁶⁷ azonban nem annyira Braudel és mások történeti kutatásait, mint inkább a történeti időről alkotott elképzeléseit értékeli. Ebben az összefüggésben Althusser elismeri ugyan, hogy Febvre,

⁶³ Előadásában Merleau-Ponty hosszasan elemezte Febvre Rabelais-könyvét, azonban a történeti univerzalizmus problémája kapcsán Braudel művének szentelt elemzéseit végül is elhagyta. Merleau-Ponty 2003: 106–114.

⁶⁴ Braudel történetírói munkásságának általános elméleti jelentőségéről lásd Aguierre Rojas 2013.-

⁶⁵ Sartre 1960: I. 236–242.

⁶⁶ Sartre 1960: I. 283–284.

⁶⁷ Althusser et al. 1965.

Labrousse és Braudel „figyelemre méltó formában” vetette fel a történeti idő problémáját, de el is marasztalja őket, amiért nem kérdeztek rá annak a „strukturális egésznek” a természetére, amely lehetővé teszi a különböző szintű történeti idők kialakítását.⁶⁸ Ez a kritika azonban inkább erősíti a korszak filozófusai és történészei közötti elméleti szinkronia tézisét, hiszen Althusser felvetése egy olyan kérdésre mutat rá, amelyre az *Annales* történészei a maguk módján nagyon is megpróbáltak választ találni.⁶⁹ Kicsit később majd a marxista történész Pierre Vilar vállalja a feladatot, hogy az *Annales* szempontjából megbirkózzon az althusseri örökséggel.⁷⁰

A történeti ismeretelmélet szintén olyan filozófiai terep, amely előszeretettel kereste támpontjait vagy kontrasztértékeit az *Annales* történelem-felfogásában. Gilles-Gaston Granger nem pusztán beépíteni igyekezett az Annales-iskola tanulságait a humántudományok filozófiai alapfeltételeit vizsgáló munkáiba, de le is vonta az ebből a történetírói gyakorlatra vonatkozó tanulságokat. Granger szerint Febvre és Braudel művei „kitűnő példák” adják annak, ahogyan a történészi munka megoszlik egyrészt a „strukturális modellek tudományos használata”, másrészt „a képzeleti felidézés” műveletei között.⁷¹ A történész így egy olyan „gyakorlati szintézis” feltételei között dolgozik, amely egyesíti a „strukturális attitűd” és az „esemény tapasztalátanak” tanulságait.⁷² Granger az *Annales* munkáit értelmezve egészen odáig ment, hogy a történészi munka „filozófiai” jellegét állapította meg, amennyiben az csak akkor képes tárgyát tanulmányozni, ha – csakúgy mint a filozófia – a megélt emberi jelentések értelmezésére hagyatkozik.⁷³

Elméleti munkáiban Michel Foucault sem habozott, hogy a történeti megismerés természetének elemzésében az Annales-iskola eredményeire is támaszkodjon. A *tudás archeológiája* bevezetése például az „új történetírás” címszava alatt listázza azokat az elméleti–módszertani tényezőket, amelyek mögött nem nehéz észrevennünk az *Annales* történészeinek újításait. Foucault egyaránt hivatkozik itt „a hosszú időszakok” megjelenésére, mely a történeti „sorozatok” kialakításához és „több időskála” felállításához vezetett; az egységes történeti „folytonosság” fogalmával való szakításra; a történelem „átlátnak” koncepciójára, mely vertikális és horizontális viszonyrendszerek kialakítását eredményezi; és a módszertani újításokra, amelyek mindezeket

⁶⁸ Althusser 1972: 153.

⁶⁹ Lásd például a „szeriális történelem” koncepcióját Pierre Chaunu értelmezésében. Chaunu 1970 (magyarul: Chaunu 2007).

⁷⁰ Vö. 31. jegyzet.

⁷¹ Granger 1967: 207–208.

⁷² Granger 1967: 209.

⁷³ Granger 1994: 342.

a változásokat kísérik az elemzés síkján.⁷⁴ És még ha a „történettudomány episztemológiai átváltozásának”⁷⁵ e jellemzésében Foucault nem is nevezi néven az *Annales* történészeit, megteszi ezt máshol – különösen interjúiban⁷⁶ –, ami arra enged következtetni, hogy saját munkáiban végül is többet vesz át az iskola eredményeiből, mint amennyit bevall.

Az 1980-as években két jelentős filozófiai vállalkozás is zászlajára tűzte az *Annales*-iskolával való konfrontációt. E két vállalkozásban közös, hogy történetfilozófiai modelljüket, melyben az *Annales* értelmezése főszerepet játszik, narratív szempontrendszer kidolgozására alapították. Szintén közös elem, hogy a konfrontáció a szó szoros értelmében értendő: az *Annales* történeti krédója, s különösen annak braudeli változata mindkét esetben bírált, ha nem egyenesen meghaladandó pozícióként került bemutatásra. Mint korábban láthattuk, Paul Ricoeur *Annales*-történészek iránti érdeklődése és szimpátiája az 1950-es évek elejére megy vissza. Az 1983 és 1985 között megjelent háromkötetes *Temps et récit* (Idő és elbeszélés) azonban alaposan megújította Ricoeur történetfilozófiai szempontjait, mert egy narratív struktúrájú és fenomenológiailag hangolt időkonceptió keretében rekonstruálta azokat.⁷⁷ Ebben a törekvésben Ricoeur kulcsszerepet szánt az *Annales*-iskolával való kritikai számvetésnek. Értelmezése szerint az *Annales* történeti eseményekkel és a történeti elbeszéléssel szembeni alapvető fenntartásai paradigmatis értékűek, amennyiben a történelem és történetmondás nem narratív szerkezetű formáit szentesítik a történelemmel foglalkozó diszciplínák számára. Kritikai számvetésében Ricoeur kettős stratégiát követett: egyrészt kivételes részletességgel rekonstruálni igyekezett az *Annales*-iskola álláspontját az esemény és elbeszélés kérdéséről, ⁷⁸ másrészt nem kevésbé alaposan kimutatni igyekezett, hogy minden kifejezett törekvésük ellenére az *Annales* fő képviselői – elsősorban Braudel, de Le Goff, Duby és Furet is – az esemény egy sajátos fogalmára támaszkodva és kvázi elbeszélő módon építették fel történeti konstrukcióikat.⁷⁹

⁷⁴ Foucault 2001: 12–19.

⁷⁵ Foucault 2001: 19.

⁷⁶ Foucault egy 1967-es interjúban Braudelt, Furet-t, Richer-t és Le Roy Ladourie-t említi, mint akik többek között felvetették a történeti diszkontinuitás problémáját. Foucault 1994: I. 585–586. Ugyanezen évben, egy másik beszélgetésben, bírálva a lineáris, kauzális és dialektikus történetírást, Braudel munkásságát nevezi meg mint „a történelmi mű létrehozásának egy más lehetőségét”. Uo. 606–607. További interjúiban és írásaiban Bloch, Febvre és az *Annales*-iskola szerepel hivatkozási alapként. Uo. 667, 773, 778. Foucault és az *Annales* viszonyához lásd: Le Goff 1997: 129–139.

⁷⁷ Ricoeur 1983–1985.

⁷⁸ Ricoeur 1983–1985: I. 137–159.

⁷⁹ Ricoeur 1983–1985: I. 287–313.

Ennyiben Ricoeur az esemény és elbeszélés kiküszöbölhetetlensége mellett érvelt a történeti beszédmódban. Munkája második kötetében e kiküszöbölhetetlenség tényére alapozta saját koncepcióját a történeti idő és kondíció alapvetően narratív természetéről.

Noha az 1992-ben megjelent *Les noms de l'histoire* (A történelem nevei) című munkájában Jacques Rancière sok tekintetben a Ricoeuréhoz hasonló utat követett, a különbségek nem kevésbé lényegesek.⁸⁰ Fontos különbség mindenekelőtt, hogy művében Rancière eltekintett attól, hogy rekonstruálja azokat az ismeretelméleti és módszertani kontextusokat, amelyek hagyományos módon hozzátartoznak az *Annales* elméleti sodorvonalához. Különbség az is, hogy szemben Ricoeurrel, Rancière érvelése erősen retorikus, hangvétele pedig jóval kevésbé megengedő volt az *Annales*-iskola megítélésében. Ez utóbbi sajátosságot talán a harmadik különbség magyarázza leginkább. Nevezetesen az, hogy az *Annales*-iskola történelemfelfogásával való konfrontációt lényegében egyszerre elméleti és politikai síkra terelte. Röviden: Rancière a történelem egyfajta sterilizálását vagy „eutanáziára” ítéletét kérte számon az *Annales*-iskolán.⁸¹ Vagyis azt, hogy a hosszú időtartamú és anonim gazdasági–társadalmi folyamatok történeti feltárásának érdekében elhanyagolta a történeti események sokértelmű, excesszív, alanyokhoz és nevekhez kötődő minőségeinek tanulmányozását. Ezzel azonban az *Annales* nem csupán egy elméleti egyoldalúságot hozott létre, de jóváhagyta annak a modern társadalomnak a politikai habitusát is, amely képtelennek bizonyul arra, hogy saját radikális sokféleségéről időben és térben számot adjon. Rancière szerint az *Annales* tudomány iránti vágya ezt a kettős tendenciát testesíti meg. Nem meglepő módon ez a fajta radikális érvelés nem számíthatott meleg fogadtatásra a történészek részéről. Mint azt Hayden White a *Les noms de l'histoire* angol kiadásához fűzött előszavában tulajdonképpen megjósolta, az *Annales* röviden és határozottan utasította vissza Rancière könyvét.⁸²

A történelemfilozófia horizontjai

Az elvégzett elemzések talán feljogosítanak annak állítására, hogy a német historizmus óta nem volt olyan egységes és intézményesült történetírói irányzat, amely akkora hatással lett volna a filozófiai gondolkodásra, mint az

⁸⁰ Rancière 1992. A mű előszavában, melynek első kiadása a *Les mots de l'histoire* címmel jelent meg, a szerző jelzi, hogy kötete 1980-as évek végi kutatásainak eredménye.

⁸¹ Rancière 1992: 17.

⁸² White 1994: xix.; Gérard Noiriel tömör kritikája Rancière könyvéről: Noiriel 1994: 169.

Annales-iskola.⁸³ Ez a hatás ráadásul messze nem értékelhető egyirányúként. Inkább arról van szó, hogy az *Annales* filozófiára gyakorolt befolyását elősegítette a tény, hogy az iskola elméleti állásfoglalásai sok esetben már eleve a filozófiai tekintet számára is készültek. Ez a helyzet pedig – legalábbis a francia kontextusban – nemcsak kedvező intellektuális klímát és többnyire átjárható nyelvezetet teremtett a kölcsönös figyelemhez és vitákhoz, de mint láthatuk, konkrét használatok formájában jelentkező intellektuális transfereket is motivált. Ennyiben pedig nem csupán az *Annales* történészei és a filozófusok közötti rivalizálás széles körben elterjedt tézise nem látszik tarthatónak, de még ha beszélhetünk is rivalizálásról, a legtöbb esetben ez sem tette lehetővé a kölcsönös tanulságok levonását a két diszciplína képviselői számára.

Mindez egyúttal magyarázattal szolgálhat arra a közelmúltban kialakult helyzetre is, ahol azt látjuk, hogy a filozófusok többsége fokozatosan lemondott arról, hogy a történelem problémájának megítélésében kizárólagos intellektuális jogosultságokat igényeljen magának. Az Annales-iskola példája konkrét módon is hozzáférhetővé és tanulmányozhatóvá teszi a folyamatot, melyben a történelmi kompetencia megkerülhetetlenné vált a történelem elméleti problémáinak kezelésében. Ez pedig azért lehetséges, mert a történészek kezében az elmúlt fél évszázadban a történelem kezelésmódja nem csak empirikus magától értetődőséget veszítette el – mely hagyományosan jogalapot teremtett a filozófiai kritikára –, de egyúttal olyan tárgyi és módszertani gazdagodáson ment keresztül, amelynek értelmezése nem nélkülözhetette a konkrét történelmi kutatási perspektívák beható ismeretét. A filozófusok tehát a történelemről való tudás szintjén szembesülnek azzal a kihívással, hogy nem tekinthetik sem egyszerűnek, sem evidensnek a történelem mibenlétét, s nem vezethetik azt minden további nélkül vissza olyan tapasztalati vagy ismeretelméleti komponensekre, melyek tanulmányozása kizárólag az ő hatáskörük volna. A legtöbb mai történelemfilozófiai vállalkozás – mint azt Paul Ricoeur utolsó átfogó ilyen tárgyú munkájában láthatjuk⁸⁴ – így előszeretettel ismeri el a „történetírói műveletek” ismeretelméleti jogait, s ettől a szinttől egyáltalán nem függetlenül igyekszik kialakítani a filozófiai kérdések sajátos területét a történelem problémájának vonatkozásában.

A történelemelmélet sajátosan filozófiai munkaterületét Ricoeur az emlékezet és a felejtés problémáira alapozott ontológiai vizsgálódásokban találta meg.⁸⁵ És noha az emlékezet kérdéseit illetően a filozófiának biztosan osztoznia kell a történetírással, a történelemfilozófia mai kérdésfelvetéseit illetően az ontológiai irányultságot joggal tekinthetjük gyümölcsözőnek.

⁸³ A historizmusnak a történetírás, filozófia és társadalomtudományok kontextusában való átfogó értékeléséhez lásd Jollivet 2013.

⁸⁴ Ricoeur 2000.

⁸⁵ Ricoeur 2000: 449–459.

Más szóval, a történetiség és a történeti értelemképzés háttér- és határfeltételeinek feltárása olyan filozófiai vállalás lehet, amely messze nem merítette még ki lehetőségeit. Ezen a terepen – mint azt Dilthey már alapvetően felismerte – a „történetivé válás” azon szubjektív és objektív feltételeinek tanulmányozása, melyek lehetővé teszik az általában vett kultúra és azon belül a tudományos, társadalmi, művészeti és politikai attitűdök történeti orientációját, olyan ontológiai feladat, amelyet semmilyen szaktudományos vizsgálódás nem spórolhat meg a filozófia számára.⁸⁶ Ezen túlmenően eminensen filozófiai feladatnak kínálkozik a történeti időbeliség és történeti valóság olyan elméletének kidolgozása, amely képes arra, hogy feltárja a kultúra történetiségének mélyebb ontológiai hátterét. Az időbeliség materiális jellemzőinek feltárása, valamint az emberi jelenlétet történetileg megelőző vagy azon túlmutató „mély történeti” (*deep history*) változások értelmének megállapítása egyenesen a történeti ontológia kozmológiai dimenzióját hozhatja játékba. Ennek feltárása pedig még akkor is filozófiai jelentőséggel rendelkezik, ha ez a terület újra csak érintkezik a történeti szaktudományok tartományával.⁸⁷

Hivatkozott irodalom

- Aguierre Rojas, Carlos Antonio 2013: *Braudel és a társadalomtudományok*. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- Althusser, Louis 1953: Sur l'objectivité de l'histoire (lettre à Paul Ricoeur). *Revue de l'enseignement philosophique* (4.) 5–6. 3–15.
- Althusser, Louis 1972: *Marx – az elmélet forradalma*. Kossuth, Budapest.
- Althusser et al. 1965: Althusser, Louis – Balibar, Étienne – Establet, Roger – Macherey, Pierre – Rancière, Jacques: *Lire le Capital*. F. Maspero, Paris.
- Annales* 2009: „Histoire et philosophie”. *Annales HSS* (64.) 1.
- Aron, Raymond 1938: *Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique*. Gallimard, Paris.
- Barthes, Roland 1964: Les sciences humaines et l'oeuvre de Lévi-Strauss. *Annales ESC* (19.) 6. 1085–1086.
- Batany et al. 1965: Batany, Jean – Billacois, François – Damisch, Hubert – Ehrard, Jean – Ferro, Marc – França, J. A. – Grmek, M. D. – Hémarandinquer, Jean-Jacques – Jeannin, Pierre – Julliard, Jacques – Laran, Michel – Tenenti, Alberto: Mouvement des idées et idéologies. *Annales ESC* (20.) 2. 359–369.

⁸⁶ E kérdéshez lásd tanulmányomat: Takács 2014.

⁸⁷ Shryock–Smail (eds.) 2011.

- Bloch, Marc 1949: *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Armand Colin, Paris.
- Bloch, Marc 1996: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Osiris, Budapest.
- Bois, Guy 1988: Marxisme et la nouvelle histoire. In: Le Goff, Jacques – Revel, Jacques – Chartier, Roger (dir.): *La nouvelle histoire*, 255–275.
- Boros Gábor 2013: Filozófia, történelem, történetek. *Élet és Irodalom* (57.) 7. 2013. február 13. 13.
- Bourdé, Guy – Martin, Hervé 1983: *Les écoles historiques*. Éditions du Seuil, Paris.
- Braudel, Fernand 1949: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Armand Colin, Paris.
- Braudel, Fernand 1953: Georges Gurvitch ou la discontinuité du social. *Annales ESC* (8.) 3. 347–361.
- Braduel, Fernand 1958: Histoire et sciences sociales: La longue durée. *Annales ESC* (13.) 4. 725–753.
- Braudel, Fernand 1962: Préface. In: Callot, Émile: *Ambiguïtés et antinomies de l'histoire et de sa philosophie*. Marcel Rivière et Cie, Paris, 3–9.
- Braudel, Fernand 1963: Présentation – Les *Annales* vues de Moscou. *Annales ESC* (18.) 1. 103.
- Braudel, Fernand 1969: Histoire et sociologie. In: uő: *Ecrits sur l'histoire*. Flammarion, Paris, 97–122.
- Braudel, Fernand 1996: *A Földközi tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. I–III. kötet. Akadémiai Kiadó – Osiris, Budapest.
- Braudel, Fernand 1997: L'impérialisme de l'histoire. In: uő: *Les écrits de Fernand Braudel*. II. kötet. *Les ambitions de l'histoire*. De Fallois, Paris, 127–147.
- Braudel, Fernand 2001: En guise de conclusion. In: uő: *Les écrits de Fernand Braudel*. III. kötet. *L'histoire au quotidien*. De Fallois, Paris, 236–237.
- Braudel, Fernand 2007: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 163–192.
- Castelli Gattinara, Enrico 1998: *Les inquiétudes de la raison. Épistémologie et histoire en France dans l'entre-deux-guerres*. Vrin – EHESS, Paris.
- Chartier, Roger 1998a: *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*. Albin Michel, Paris.
- Chartier, Roger 1998b: Histoire et philosophie. In: uő: *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitude et inquiétude*, 234–254.
- Chaunu, Pierre 1970: L'histoire sérielle. Bilan et perspective. *Revue historique* (94.) 243. 297–320.

- Chaunu, Pierre 2007: Szeriális történelem. Mérlegek és perspektívák. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 251–275.
- De Certeau, Michel 1975: *L'écriture de l'histoire*. Gallimard, Paris.
- De Certeau, Michel 2007: A történeti művelet. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 463–512.
- De Certeau, Michel 2011: L'opération historique. In: Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (dir.): *Faire de l'histoire*, 17–66.
- Desanti, Jean-Toussaint 2008: Pourquoi la pensée bourgeoise nie l'objectivité des lois (1953). In: uő: *Une pensée captive. Articles de La Nouvelle Critique (1948–1956)*. PUF, Paris, 207–227.
- Dosse, François 1987: *L'histoire en miettes. Des "Annales" à la "nouvelle histoire"*. La Découverte, Paris.
- Dosse, François 2002: *Michel de Certeau. Le marcheur blessé*. La Découverte, Paris.
- Duby, Georges 1978: *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*. Gallimard, Paris.
- Duby, Georges 2007: Társadalomtörténet és társadalmi ideológiák. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 401–418.
- Duby, Georges 2011: Histoire sociale et idéologies des sociétés. In: Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (dir.): *Faire de l'histoire*, 201–228.
- Duby, Georges – Lardreau, Guy 1993: *Párbeszéd a történelemről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Febvre, Lucien 1947a: *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*. Albin Michel, Paris.
- Febvre, Lucien 1947b: Leibniz, Spinoza et le problème de l'incroyance au XVIIe siècle. *Annales ESC* (2.) 1. 45–52.
- Febvre, Lucien 1952a: *Combats pour l'histoire*. Armand Colin, Paris.
- Febvre, Lucien 1952b: Deux philosophies opportunistes de l'histoire. De Spengler à Toynbee. In: uő: *Combats pour l'histoire*, 146–153.
- Febvre, Lucien 1952c: Leur histoire et la nôtre. In: uő: *Combats pour l'histoire*, 315–323.
- Febvre, Lucien 1952d: Étienne Gilson et la philosophie du XIVe siècle. In: uő: *Combats pour l'histoire*, 328–333.
- Febvre, Lucien 1952e: Vers un autre histoire. In: uő: *Combats pour l'histoire*, 419–438.

- Febvre, Lucien 1953: De la théorie à la pratique de l'histoire. *Annales ESC* (8.) 3. 362–369.
- Febvre, Lucien 1954: Apprenons la philosophie. *Annales ESC* (9.) 4. 522–524.
- Febvre, Lucien 1956: Pierre Teilhard de Chardin. *Annales ESC* (11.) 2. 194–196.
- Febvre, Lucien 2007: Más történelem születik. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 137–154.
- Foucault, Michel é.n. [1971]: Foucault válaszol Sartre-nak. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. I. kötet. Európa Kiadó, Budapest, 269–277.
- Foucault, Michel 1994: *Dits et Écrits*. I–IV. kötet. Gallimard, Paris.
- Foucault, Michel 2001: *A tudás archeológiája*. Atlantisz, Budapest.
- Furet, François 1967: Les intellectuels français et le structuralisme. *Preuves* (17.) 192. február, 3–12.
- Furet, François 2007: A francia értelmiség és a strukturalizmus. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 363–376.
- Gabel, Joseph 1966: Korsch, Lukács et le problème de la conscience de classe. *Annales ESC* (21.) 3. 668–680.
- Goldmann, Lucien 1960: Sur la peinture de Chagall, réflexions d'un sociologue. *Annales ESC* (15.) 4. 667–683.
- Goldmann, Lucien 1963: Pour une approche marxiste des études sur le marxisme. *Annales ESC* (18.) 1. 114–118.
- Goldmann, Lucien 1967: La pensée des « Lumières ». *Annales ESC* (22.) 4. 752–779.
- Granger, Gilles-Gaston 1967: *La pensée formelle et science de l'homme*. Aubier-Montaigne, Paris.
- Granger, Gilles-Gaston 1994: L'histoire comme analyse des œuvres et comme analyse des situations (1961). In: uő: *Formes, opérations, objets*. Vrin, Paris, 329–342.
- Grappin, Pierre 1968: La logique de l'histoire [Charles Morazé: *La logique de l'histoire*]. *Annales ESC* (23.) 4. 869–879.
- Gurvitch, Georges 1957: Continuité et discontinuité en histoire et en sociologie. *Annales ESC* (12.) 1. 73–84.
- Hémardinquer et al. 1966: Hémardinquer, Jean-Jacques – Jidkoff, Georges – Karady, Viktor – Sigmann, Jean – Souyri, Pierre – Vidal-Naquet, Pierre: Les querelles idéologiques et l'histoire. *Annales ESC* (21.) 2. 377–385.
- Jollivet, Servanne 2013: *L'Historisme en question – Généalogie, débats et réception (1800–1930)*. Honoré Champion, Paris.

- Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Budapest.
- Koyré, Alexandre 1960: Newton, Galilée et Platon. *Annales ESC* (15.) 6. 1041–1059.
- Kuhn, Thomas S. 1975: Tradition mathématique et tradition expérimentale dans le développement de la physique. *Annales ESC* (30.) 5. 975–998.
- Lardreau, Guy 1993: Georges Duby, avagy a történettudomány újfajta tényfel-fogása. In: Duby, Georges – Lardreau, Guy: *Párbeszéd a történelemről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 7–32.
- Leach, Edmund 1964: Telstar et les Aborigènes, ou la « Pensée sauvage ». *Annales ESC* (19.) 6. 1100–1116.
- Le Goff, Jacques 1996: *Une vie pour l'histoire. Entretiens avec Marc Heurgon*. La Découverte, Paris.
- Le Goff, Jacques 1997: Foucault et la « nouvelle histoire ». In: Franche, Dominique – Prokhoris, Sabine – Roussel, Yves et al. (textes réunis par): *Au risque de Foucault*. Centre Georges Pompidou – Centre Michel Foucault, Paris, 129–139.
- Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (dir.) 1974: *Faire de l'histoire*. I–III. kötet. Gallimard, Paris.
- Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (dir.) 2011: *Faire de l'histoire*. („Folio Histoire”) Gallimard, Paris.
- Le Goff, Jacques – Revel, Jacques – Chartier, Roger (dir.) 1978: *La nouvelle histoire*. Retz, Paris.
- Le Goff, Jacques – Revel, Jacques – Chartier, Roger (dir.) 1988: *La nouvelle histoire*. Ed. Complexe, Paris.
- Lepetit, Bernard 1997: Javaslatok az interdiszciplinaritás szűkített értelmezéséhez. *Aetas* (7.) 3. 98–105.
- Lepetit, Bernard 1999: *Carnets de croquis. Sur la connaissance historique*. Albin Michel, Paris.
- Lyotard, Jean-François 1965: À propos de Lévi-Strauss: les Indiens ne cueillent pas les fleurs. *Annales ESC* (20.) 1. 62–83.
- Marcuse, Herbert 1963: Dynamismes de la société industrielle. *Annales ESC* (18.) 5. 906–932.
- Marrou, Henri-Irénée 1954: *De la connaissance historique*. Éditions du Seuil, Paris.
- Merleau-Ponty, Maurice 2003: *L'institution – La passivité. Notes de cours au Collège de France (1954–1955)*. Belin, Paris.
- Morazé, Charles 1967: *La logique de l'histoire*. Gallimard, Paris.
- Noiriel, Gérard 1994: Jacques Rancière: *Les mots de l'histoire*. Genèses. *Sciences sociales et histoire* (5.) 14. 169.

- Noiriél, Gérard 2001: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig*. Napvilág, Budapest.
- Piguet, Jean-Claude 1965: Les conflits de l'analyse et de la dialectique. *Annales ESC* (20.) 3. 547–557.
- Pividal, Raphaël 1964: Signification et position de l'œuvre de Lévi-Strauss. *Annales ESC* (19.) 6. 1087–1099.
- Pividal, Raphaël 1965: Peut-on acclimater la « Pensée sauvage »? *Annales ESC* (20.) 3. 558–563.
- Rancière, Jacques 1992: *Les noms de l'histoire. Essai de poétique du savoir*. Éditions du Seuil, Paris.
- Revel, Jacques 1997: Machines, stratégies, conduites: ce qu'entendent les historiens. In: Franche, Dominique – Prokhoris, Sabine – Roussel, Yves et al. (textes réunis par): *Au risque de Foucault*. Centre Georges Pompidou – Centre Michel Foucault, Paris, 109–128.
- Revel, Jacques 2006: *Un parcours critique. Douze exercices d'histoire sociale*. Editions Galaade, Paris.
- Ricoeur, Paul 1955: Objectivité et subjectivité en histoire. In: uó: *Histoire et vérité*. Éditions du Seuil, Paris, 23–44.
- Ricoeur, Paul 1983–1985: *Temps et récit*. I. kötet (1983), II. kötet (1985). Éditions du Seuil, Paris.
- Ricoeur, Paul 2000: *La mémoire, l'histoire, l'oublié*. Éditions du Seuil, Paris.
- Ricoeur, Paul 2004: Objektivitás és szubjektivitás a történelemben és a történetírásban. In: Takács Ádám (szerk.): *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. Atelier – L'Harmattan, Budapest, 85–102.
- Rockhill, Gabriel 2010: *Logique de l'histoire. Pour une analytique des pratiques philosophiques*. Hermann, Paris.
- Rubel et al. 1961: Rubel, Maximilien - Schnerb, Robert – Vivanti, Corrado – Chambre, Henri – Jean, Ehrard 1961: Marx et le marxisme. *Annales ESC* (16.) 4. 809–821.
- Sartre, Jean-Paul 1960: *Critique de la raison dialectique*. I. kötet. *Théorie des ensembles pratiques*. Gallimard, Paris, 1960.
- Serres, Michel 1975: Le Retour Éternel. *Annales ESC* (30.) 5. 999–1006.
- Serres, Michel 1978: L'univers et le lieu. Jeanne d'Arc, le mythe et l'image. *L'Arc* (21.) 72. « Georges Duby » 62–67.
- Serres, Michel 2011: Les sciences. In: Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (dir.): *Faire de l'histoire*, 568–602.
- Shryock, Andrew – Smail, Daniel Lord (eds.) 2011: *Deep History. The Architecture of Past and Present*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.
- Souyri, Pierre 1970: Aspects du marxisme aujourd'hui. *Annales ESC* (25.) 5. 1434–1458.

- Souyri, Pierre 1972: Variations dans le marxisme. *Annales ESC* (27.) 6. 1400–1422.
- Souyri 1975–1999: Contributions de Pierre Souyri à la revue des Annales. Fiche bibliographique n°10 (1975–1999) http://www.collectif-smolny.org/article.php3?id_article=509 (Utolsó letöltés: 2014. december 20.)
- Souyri, Pierre 1983: La crise de 1974 et la riposte du capital. *Annales ESC* (38.) 4. 790–820.
- Stengers, Jean 1953: Marc Bloch et l'histoire. *Annales ESC* (8.) 3. 329–337.
- Stoianovich, Troian 1976: *French Historical Method. The Annales Paradigm*. Cornell University Press, Ithaca.
- Takács Ádám 2004: A történelem francia filozófiájáról. In: uő (szerk.): *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. Atelier – L'Harmattan, Budapest, 7–19.
- Takács, Ádám 2014: Heidegger, Dilthey et le problème d'une ontologie historique aujourd'hui. In: Grégori, Jean – Takács, Ádám (dir.): *Heidegger en France et en Hongrie*. L'Harmattan, Paris, 173–188.
- Veyne, Paul 1971: *Comment on écrit l'histoire*. Éditions du Seuil, Paris.
- Veyne, Paul 2011: L'histoire conceptualisante. In: Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (dir.): *Faire de l'histoire*, 92–131.
- Vilar, Pierre 1973: Histoire marxiste, histoire en construction. Essai de dialogue avec Althusser. *Annales ESC* (28.) 1. 165–197.
- Vilar, Pierre 2007: Marxista történelem – egy megalkotásra váró történelem. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 321–355.
- Vilar, Pierre 2011: Histoire marxiste, histoire en construction. In: Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (éd.): *Faire de l'histoire*, 229–282.
- White, Hayden 1994: Foreword: Rancière's Revisionism. In: Rancière, Jacques: *The Names of History. On the Poetics of Knowledge*. University of Minnesota Press, Minneapolis – London, vii–xix.
- White, Hayden 1997: *A történelem terhe*. Osiris, Budapest.